

Presència d'Isaac de Nínive a Catalunya

Prof. Dr. Sebastià Janeras¹

Resum: D'Isaac de Nínive, un autor espiritual del segle VII, pertanyent a l'Església Siríaca Oriental, en fou traduït un tractat espiritual o, més ben dit, un recull de sermons, al grec, al segle VIII-IX i, del grec al llatí al segle XIII, traducció que tingué gran acceptació i difusió a Occident i de la qual sorgiren traduccions a llengües vernacles a partir del segle XIV: italià, francès, català, portuguès i castellà (finals del segle XV). A Catalunya hi tingué una difusió especial: manuscrits amb la versió llatina i primera edició impresa, incunabile; traducció catalana, en diversos manuscrits; traducció castellana de Bernat Boïl. L'abadia de Montserrat hi tingué un paper destacat.

Abstract: Of Isaac of Niniveh, a spiritual author of the 7th century, belonging to the Oriental Syrian Church, a spiritual treatise or, rather, a collection of sermons was translated to Greek, in the 8th-9th century and, from Greek to Latin in the 13th century. Translation which had great acceptance and diffusion in the West and of which translations appeared into vernacular languages from the 14th century: Italian, French, Catalan, Portuguese and Castilian (towards the end of the 15th century). In Catalonia it had a special diffusion: manuscripts with the Latin version and first printed edition, incunable; Catalan translation, in several manuscripts; Castilian translation by Bernat Boïl. The abbey of Montserrat had a distinguished role in it.

La figura d'Isaac de Nínive va agafant un interès creixent des de fa un cert temps i han aparegut estudis, edicions de les seves obres, traduccions etc.ⁱ Aquest fet, però, no és nou, sinó més aviat una represa, per tal com segles enrere una obra seva tingué una gran difusió a Occident, i concretament també a Catalunya.ⁱⁱ

D'Isaac de Nínive en coneixem poques coses. Nasqué a Bet Qatraye (a la costa oriental de la península Aràbiga, al Golf Pèrsic), dugué vida eremítica i fou consagrat bisbe de Nínive, entorn de l'any 676, per mans del *katolikós* de Selèucia-Ctesifont Jordi. Pocs mesos després de la consagració episcopal, Isaac es retirà entre els anacoretes de la regió de Bet Huzaye, a l'actual Iran. Morí, vell i cec, al monestir de Rabban Xabur. Dels seus escrits es coneixen, en l'estat actual de les recerques, tres «col·leccions» o reculls de discursos, més alguns fragments d'una cinquena part encara inèdita i sense estudiar i algunes pregàries.ⁱⁱⁱ

La primera «col·lecció» és la que ens interessa aquí, perquè és la que tingué difusió a Occident, on el seu títol presenta formes força variades: *De religione, De ordinatone animae, De contemplatione, De vita solitaria, etc.*^{iv} La que es difongué en les edicions impreses i arribà a la *Patrologia latina* de Migne (PL 95) és: *De contemptu mundi*. En siríac consta de 82 discursos, que foren editats modernament per P. Bedjan^v i traduïts a l'anglès per A. J. Wensinck.^{vi} Però aquest text havia estat conegut de bona hora en el món bizantí i a l'Occident llatí a través de traduccions. Efectivament, a la fi del segle VIII o inicis del IX, dos monjos de la Laura palestinenca de Sant Sabas, Patrikios i Abraham, en feren una traducció al grec.^{vii} Posteriorment se'n feren traduccions a altres llengües: georgià (s. IX-X), àrab (s. IX-X), paleoslau (s. XIII-XIV), etiòpic (s. XVI), romanès (s. XVIII), rus (s. XIX). De fet, Isaac de Nínive tot i pertànyer a una Església, la siríaca oriental, titllada per la tradició

¹. Doctor en ciències eclesiàstiques orientals. Professor jubilat. Llicenciat en filologia clàssica. Entre les seves obres consten: *Egèria, Pelegrinatge*. Edició del text llatí i traducció catalana (Fundació Bernat Metge 237-238), Barcelona 1986. *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices* (Studia Anselmiana 99 - Analecta Liturgica 13), Roma 1988. *Teodor de Mopsuèstia, Homilies catequètiques*. Traducció del siríac (Clàssics del Cristianisme 79), Barcelona 2000. *La iniciación cristiana en la tradición litúrgica oriental* (Cuadernos Phase 149), Barcelona 2005.

de «nestoriana», ha estat sempre considerat per la tradició bizantina i ortodoxa com un dels grans autors espirituals.^{viii}

L'Occident llatí conegué aquest text d'Isaac a partir del grec, sobre el qual fou feta una traducció llatina al segle XIII.^{ix} En aquest punt, és interessant de notar un fet que n'és l'origen. A Occident era conegut un monjo Isaac, també de Síria, instal·lat a Monteluco, prop de Spoleto, a Itàlia. En parla el papa Gregori el Gran, en el llibre tercer, capítol 14, dels seus cèlebres *Diàlegs*.^x De fet, una frase d'aquest Isaac, que Gregori reproduïx, apareix, en certs manuscrits, en un text afegit després del darrer capítol de l'autèntic Isaac de Nínive. La confusió amb els dos Isaac apareix clarament en l'edició llatina de Venècia 1506, que col·loca, abans del text d'Isaac, el capítol en qüestió dels *Diàlegs* de Gregori el Gran. I, encara, al final del text d'Isaac, diu: *Celeberrimi ac preclarissimi uiri beati Ysaac de Syria abbatis sermones ad monachos, una cum ipsius sanctissime gesta ex tertio Dialogorum beati Gregorii pape excerpta, expliciunt*. La confusió, doncs, amb l'Isaac de Monteluco féu que l'autèntic Isaac de Nínive es difongués per Occident.

He dit que la traducció llatina data del segle XIII, almenys és la data del manuscrit més antic conegut, conservat a Florència: *Biblioteca Laurenziana. Plu. LXXXIX 96*. La traducció llatina fou feta probablement en ambients franciscans, i entre els possibles autors s'han esmentat Pèire de Joan Olieu (vers 1248-1289), John Peckham (vers 1225-1292) i Pietro da Fossombrone, conegut també com a Angelo Clareno (1255/60-1337). Tots ells citen Isaac. Per aquests anys era certament coneguda a Montpeller, on Pèire de Joan Olieu ensenyava i on havia estudiat també Arnau de Vilanova, que també coneixia Isaac. En efecte, s'han pogut identificar tres passatges de la seva obra *Apologia de versutiis atque perversitatibus theologorum et religiosorum...*, en què cita literalment Isaac de Nínive.^{xi}

No existeix encara una llista completa dels manuscrits que contenen aquesta traducció llatina, però n'hi ha uns 42 d'identificats, dels quals quatre són conservats a la Península Ibèrica: un a Lisboa (de l'any 1409), un a Madrid (del segle XV) i dos a Catalunya. Aquests són:

VIC, *Biblioteca Episcopal 55*, de l'any 1457. Procedeix de l'antic monestir de Santa Maria de l'Estany, al qual fou donat l'any 1494 i on es trobava encara l'any 1820, una quinzena d'anys abans de la secularització dels béns eclesiàstics de 1835. El text d'Isaac, amb el títol *De vita contemplativa et heremitica*, es troba a la fi del volum, precedit d'alguns textos atribuïts a sant Agustí, tots ells amb foliació pròpia.

TARRAGONA, *Biblioteca Pública 135*, també del segle XV. Procedeix de l'antic monestir cistercenc de Santes Creus, prop de Tarragona. Conté exclusivament el text d'Isaac, amb el títol *De contemplatione*, però precedit de la llista dels capítols, d'una sèrie de sentències que porten per títol: *Flores libri Ysaach de contemplatione*^{xii} i d'un *prologus*^{xiii} propi.

A part aquests dos manuscrits de la versió llatina conservats a Catalunya, la primera edició absoluta impresa del text d'Isaac fou feta també a Catalunya, a Barcelona, l'any 1497.^{xiv} Es tracta, doncs, d'un incunable, del qual coneixem dos exemplars, conservats tots dos a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona: són els incunables 592 i 795. El primer, molt ben conservat, prové de la Cartoixa de Montalegre, prop de Barcelona. El títol sencer és: *Liber abbatis Ysach de ordinatione animae valde utilis pro viris spiritualibus ad stirpanda vicia et acquirendas virtutes*. El segon, que procedeix de l'antic convent de dominics de Sant Ramon de Penyafort de Vilafranca del Penedès, és incomplet (li manquen les pàgines inicials i diversos folis a l'interior). Aquesta edició incunable fou feta a Barcelona, a cura de l'impressor Diego de Gumiel i sota els auspicis del prior (més tard abat) del monestir de Montserrat Garcia Ximenes de Cisneros. Un gravat al verso de la primera pàgina

mostra un Calvari a la part baixa de la pàgina i, a la part alta, la muntanya de Montserrat amb la serra. Aquesta edició fa suposar, doncs, que el monestir de Montserrat posseïa algun manuscrit amb la versió llatina, que li serví de base.

A part la difusió a Catalunya de la versió llatina, n'existiren aviat traduccions catalanes. Al segle XIV, Francesc Eiximenis el cita en unes catorze ocasions,^{xv} referint-se sempre a «l'abat Isaac». Però ell devia citar de memòria, perquè no sempre és fàcil d'identificar els passatges isaaquians.^{xvi}

De finals del mateix segle XIV tenim el testimoni del notari Pere Borrell, de Barcelona, que dóna fe, en un document del juny de 1374, de certs llibres del prevere de Barcelona Guillem de Vall, entre els quals el tractat d'Isaac:

Item quemdam alium librum cum postibus cohoptis de corio viridi, scriptum in papiro, vocatum *Liber de Issach de contemplacione anime*, qui in primo folio in rubro: *Comence lo Libre d'Issach, etc.* Et sequitur ibidem in nigro: *Anima que Déu ama.* Et ultimo linea ipsiu folii finit: *per obres de misericòrdia.*^{xvii}

El text sencer de la traducció catalana d'aquesta obra d'Isaac se'ns ha conservat en dos manuscrits coneguts, i fragmentàriament en un tercer.

El manuscrit més important és: Escorial *N-1-16*, de la primera meitat del segle XV.^{xviii} El manuscrit no dóna cap títol de l'obra, però abans de la llista de capítols llegim: *En nom de nostre senyor Jhesu Xri[st] comensen les rubriques del libre de Ysach qui es molt profitos a ujda contemplativa e a ujda solitaria e reposada.* El text va seguit d'una sèrie de «Regles» extretes del text d'Isaac: *Comensen les regles del abat Isach, les quals foren tretes per abreujament del demunt dit llibre.* El manuscrit, que conté encara altres textos espirituals en català: Basili, Efrem, Bernat, Humbert (= Huc) de Balma, etc, procedeix de la biblioteca del Comte-Duc d'Olivares, Gaspar de Guzmán (1587-1645).^{xix} Aquest mateix manuscrit devia haver estat abans en possessió de la reina Maria († 1458), muller del rei de Catalunya-Aragó i de Nàpols Alfons el Magnànim.

Un altre manuscrit, també del segle XV, és conservat a la Biblioteca Capitular y Colombina, de Sevilla, amb la cota 5-3-42. Encapçala el text la inscripció *Aquest libre feu e orдона lo sant pare Ysaach abbat lo qual tracta de solitud.* Aquest còdex forma part del fons llegat a la catedral de Sevilla per Hernando Colom, fill de Cristòfor Colom, en el seu testament, llegat que enriquí la biblioteca que porta el seu nom (Colombina).^{xx} El text d'Isaac va seguit d'un text de sant Basili en català i d'altres textos en castellà. Cal advertir que aquesta traducció catalana d'Isaac no és la mateixa que la del manuscrit de l'Escorial.

Un tercer manuscrit, del segle XVI, conservat a la Biblioteca Universitària de Barcelona amb la cota 148, conté només el darrer capítol del tractat: *Lorde trempat que deus ama es lo seguent*, i va seguit d'un altre text, sense títol, que comença: *Desempatxet de tots negocis temporals...* Aquest darrer text correspon al resum que presenta el manuscrit de l'Escorial sota el títol de *Regles de l'abat Isach*, però en una forma més breu. Per tant, aquest manuscrit només conté un capítol del *De contemptu mundi* d'Isaac.^{xxi}

Parlant del manuscrit de l'Escorial he esmentat la reina Maria. Doncs bé, segons el catàleg de la seva biblioteca, la reina posseïa dos exemplars de la traducció catalana d'Isaac.^{xxii} En ambdós casos el catàleg en dóna l'incipit i el desinit:

N. 11: Item un altre libre [...]. *Comencen les collacions dels sants pares* [...]. E apres hj ha vn altre volum e parla *dela anima e de certes virtuts*

de vida la qual comença sens capujua alguna: *anima que ama a Deu solament es son repos en Deu*, e feneix: *tots aquells quj en aquesta scriptura han deuocio. Amen.*

N, 17: Item un altre libre appellat *Abba Isach* [...]. Comença: *Anjma que ama Deu, en Deu es solament son repos*, etc., tot en paper, feneix: *perdurablement sens fi. Amen.*

A Catalunya fou feta encara la traducció castellana d'aquesta obra d'Isaac. Fou l'obra de Bernat Boïl (1445-1505/07), que l'any 1480 abraçà la vida eremítica a Montserrat i fou el superior dels ermitans que poblaven la muntanya de Montserrat i que més tard acompanyà Cristòfor Colom en el seu segon viatge a Amèrica. És per als ermitans de Montserrat que Bernat traduí el llibre d'Isaac, traducció feta al monestir de Sant Cugat del Vallès l'any 1484, segons consta en l'únic manuscrit existent d'aquesta traducció (Madrid, Biblioteca Real, II 795),^{xxiii} manuscrit que va precedir de cinc anys l'edició impresa, feta a Saragossa l'any 1489,^{xxiv} per iniciativa de l'arxiprest de Daroca (Aragó), Pedro Çapata, amic de Boïl, el qual, en el pròleg, li dedica la traducció. En aquesta introducció, Boïl explica per què ha fet la traducció:

Pedistes me, senyor, en los días pasados el nuestro Abat Ysach, el qual yo por su maravillosa doctrina y ensenyança, a ruego de los padres y hermanos desta nuestra montanya, en el comienço de mi conversión de latino hauia fecho Aragonés, o si mas querres, Castellano, no daquel más apurado stilo dela corte, mas daquel llano que ala profession nuestra segun la gente y tierra donde moramos para que le entiendan satisfaze. Y pedistes lo, segun veo, paraque con vuestra industria y caridat la su provechosa doctrina, que fastaqi por falta de traslados staua celada y encubierta, con el marauilloso artificio de la enprenta publicada, con muy poca costa en manos delos que dessean allegarse a Dios en breue tiempo viniessen.^{xxv}

De l'edició incunable d'aquesta traducció n'hi ha un exemplar (l'únic conegut a la Península Ibèrica) a la Biblioteca Nacional de Madrid, *Inc. 502*.^{xxvi} Existeix una segona traducció castellana de l'obra d'Isaac, publicada a Sevilla l'any 1497,^{xxvii} però és diferent de la de Boïl i no hi apareix el nom del traductor.

El fet d'aquesta traducció castellana, encara que feta a Sant Cugat, però adreçada als ermitans de Montserrat, revela sens dubte que a Montserrat l'obra d'Isaac era coneguda. I ja he dit que per iniciativa de Cisneros fou feta l'edició del text llatí l'any 1497. La presència d'Isaac de Nínive a Montserrat havia d'influir certament en l'espiritualitat del monestir. Encara que no el citi expressament, Cisneros se n'inspirà certament en el seu *Exercitatorio de la vida espiritual*.^{xxviii} I a partir de Cisneros i de Montserrat en rebé la influència Ignasi de Loiola, com ha estat reconegut.^{xxix}

De tot això es desprèn que Montserrat havia de posseir algun manuscrit amb la versió llatina, que havia de servir per a la traducció castellana de Boïl (1484, edició 1489) i per a la impressió del text llatí (1497). Per tant, manuscrit llatí més edició llatina i traducció castellana de Boïl, i qui sap si algun manuscrit amb la traducció catalana, havien de trobar-se certament a la biblioteca de l'abadia de Montserrat, d'on devien desaparèixer en ocasió de la destrucció del monestir per les tropes franceses en 1811. L'any 1806 el dominic P. Jaume Villanueva havia vist encara a Montserrat un exemplar («raríssim», diu) de la traducció castellana de Bernat Boïl:

Rarísimo es también el libro de las Colaciones del abad Isaac, traducido al castellano por fr. Bernardo Boil, monge y ermitaño de Monserrate. Hay de él aquí un egemplar rarísimo muy bien conservado.^{xxx}

Actualment la biblioteca de l'abadia de Montserrat posseeix només, arribat modernament, un incunable amb la traducció castellana feta a Sevilla en 1497, que, com he dit, no és la de Boil.^{xxx} La cadena, però, que lliga Montserrat amb Isaac de Nínive ha trobat recentment una nova baula amb la traducció per part d'un dels seus monjos d'una altra obra d'Isaac.^{xxxii} I Catalunya es pot gloriari d'haver acollit de bona hora, i d'haver-ne fet difusió, d'un escrit espiritual d'Isaac de Nínive.

Recebido para publicação em 12-10-09; aceito em 30-10-09

ⁱ El millor estudi global és el de S. CHIALÀ, *Dall'asceti eremitica alla misericordia infinita. Ricerche su Isacco di Ninive e la sua fortuna* (Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa. Studi XIV), Florència 2002. En aquests darrers anys s'han fet edicions i traduccions a diverses llengües d'obres de Isaac. Vegeu el llibre citat aquí, el meu estudi de la nota 2 i especialment S. BROCK, «From Qatar to Tokyo, by Way of Mar Saba: the translations of Isaac of Beth Qatraye (Isaac the Syrian)», *Aram* 1-12 (1999-2000) 475-484.

ⁱⁱ Cf. S. JANERAS, «La diffusion d'Isaac de Ninive dans la Péninsule Ibérique», en J. P.-MONFERRER SALA (ed.), *Eastern Crossroads Essays on Medieval Christian Legacy*, Piscataway, N. J.: Gorgias Press 2007, pp. 246-274.

ⁱⁱⁱ La segona «col·lecció» ha estat editada, amb traducció anglesa, per S. BROCK, *Isaac of Nineveh (Isaac the Syrian). "The Second Part", Chapters IV-XLI* (CSCO 554-555), Lovaina 1995; estat també traduïda a l'italià (P. Bettiolo), francès (A. Louf), rus (I. Alféiev); i una secció del tercer discurs d'aquesta mateixa col·lecció al català per M. NIN, *Isaac de Nínive. Centúries sobre el coneixement* (Clàssics del cristianisme 99), Barcelona 2005. Altres discursos inèdits de la tercera col·lecció han estat traduïts a l'italià per S. Chialà.

^{iv} Vegeu-ne la llista en el meu estudi citat a la nota 2, p. 269.

^v P. BEDJAN, *Mar Isaacus Ninivita, de Perfectione Religiosa*, París-Leipzig 1909.

^{vi} A. J. WENSINCK, *Mystic Treatises by Isaac of Nineveh*, Amsterdam 1923 (Wiesbaden 21969).

^{vii} El monjo Nikiforos Theotokis en féu una edició, sobre la base de dos manuscrits: N. THEOTOKIS,

Leipzig 1770. Sobre aquesta edició fou feta una traducció francesa: J. TOURAILLE, *Isaac le Syrien, Oeuvres spirituelles*, París 1981 i una d'anglesa (afegint-hi 5 homilies traduïdes del siríac): D. MILLER, *The Ascetical Homilies of Saint Isaac the Syrian*, Boston, Massachusetts: Holy Transfiguration Monastery 1984.

^{viii} Un teòleg rus, actualment arquebisbe, n'ha fet una excel·lent exposició: H. ALFEYEV, *L'univers spirituel d'Isaac le Syrien* (Spiritualité orientale 76), Bregrolles-en-Mauges: Abbaye de Bellefontaine 2001.

^{ix} Bé que no foren traduïts tots els capítols o sermons.

^x Edició d'A. DE VOGÜÉ - P. ANTIN, *Grégoire le Grand, Dialogues*, II (SC 260), París 1979, pp. 302-314.

^{xi} Cf. S. JANERAS, «Isaac de Nínive citat per Arnau de Vilanova», *Revista Catalana de Teologia* 31 (2006) 139-244.

^{xii} Diferents de les *Regles* que trobarem en la traducció catalana del manuscrit de l'Escorial.

^{xiii} Diferent d'un *prohemium* que trobem en un ms. de Lisboa.

^{xiv} L'edició següent és la feta Venècia en 1506. Sobre les edicions impreses d'aquesta obra d'Isaac, cf. S. JANERAS, «Les edicions impreses del *De contemptu mundi* d'Isaac de Nínive», *Studia Monastica* 49 (2007) 85-105. Vegeu també S. JANERAS, «Una curiositat de traducció del "De contemptu mundi" d'Isaac de Nínive», *Revista Catalana de Teologia* 32 (2007) 331-338.

^{xv} Tretze en *Lo libre de les dones* i una en *Àngels e demonis*.

^{xvi} Tinc en preparació un estudi sobre aquesta qüestió.

^{xvii} J. M. MADURELL I MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona 1974, pp. 25-26.

^{xviii} Cf. J. ZARCO CUEVAS, *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial* (Madrid 1932, pp. 54-60. Cf. també *Philobiblon*, BITECA Manid 1415. Aquest, com també els altres manuscrits i incunables esmentats en aquestes pàgines, els he consultats directament o en fotocòpia.

^{xix} Sobre aquesta biblioteca, cf. G. DE ANDRÉS, «Historia de la biblioteca del Conde-Duque de Olivares», *Cuadernos bibliográficos* 28 (1972) 131-142; 30 (1973) 5-73. En el núm. 806 del catàleg (p. 49) és dit: «Isaac (Ab) y Umberto De mística teologia, catalán. Fol. Caixa 26, num. 12».

^{xx} Cf. J. F. SÀEZ GUILLÉN - P. JIMÉNEZ DE CISNEROS VENCELÁ, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, Sevilla 2002, num. 161, p. 199; cf. també *Philobiblon*, BITECA Manid 2779.

^{xxi} Això no ha estat remarcat en les referències que s'han fet a aquest manuscrit: F. MIQUEL ROSELL, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, Barcelona 1958, I, pp. 187-188. Tampoc en *Philobiblon*, BITECA Manid 2040.

^{xxii} El manuscrit d'aquest catàleg és conservat a l'Arxiu del regne de València, num. 472. Ha estat publicat a: «Colección de documentos históricos», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 2 (1872) num. 11 i 17; també: *Inventari dels llibres de dona Maria Reyna Daragó e de les Sicílies* (Recull de Textos Catalans Antics 8), Barcelona 1907.

^{xxiii} En aquest manuscrit el tractat espiritual d'Isaac traduït per Boil passa curiosament sota el nom d'aquest darrer: *Comiença el libro del Reverendo frai Boil De vita contemplativa*.

^{xxiv} Sobre l'edició d'aquesta obra s'originaren algunes confusions, per tal com es creia que havia estat impresa al monestir de Sant Cugat del Vallès, quan, de fet, aquest monestir no tenia impremta. El P. Cebrià Baraut va resoldre l'enigma: la data que figura al final del text: *Finitus hic libellus apud sanctum Cucufatum vallis Aretanae, XXIX nouembris Anni dni. M.cccclxxxix*, correspon a l'acabament de la traducció; l'edició va reprendre literalment aquesta sotscripció. L'edició fou feta a Saragossa, l'any 1489, a cura Joan Hurus. Cf. C. BARAUT, «En torno al lugar donde fue impresa la traducción castellana del Isaac *De religione* de Bernardo Boil», *Gütemberg Jahrbuch* 37 (1962) 171-178.

^{xxv} Fol. 1v. Segons aquest testimoni de Boil no existia encara cap traducció castellana de l'obra d'Isaac.

^{xxvi} Cf. D. GARCÍA ROJO - G. ORTIZ DE MONTALVÁN, *Catálogo de incunables de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1945, p. 227.

^{xxvii} Impresa a cura de Maynardus Ungut i Stanislaus Polonus.

^{xxviii} Sobre les fonts de Cisneros, cf. G. M. COLOMBÀS, *Un reformador benedictino en tiempo de los Reyes Católicos. García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat* (Scripta et Documenta 5), Montserrat 1955, pp. 246-250, i sobretot C. BARAUT, *García Jiménez de Cisneros. Obras completas*, vol. 1 (Scripta et Documenta 15), Montserrat 1965, pp. 84-93.

^{xxix} Cf., per exemple, J. MUNITIZ, «A Greek "Anima Christi" Prayer», *Eastern Churches Review* 6 (1974) 177-178.

^{xxx} J. VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. 7. *Viaje a las iglesias de Vique. Año 1806*, València 1824, p. 155.

^{xxxi} Cf. més amunt i nota 25.

^{xxxii} Les *Centúries sobre el coneixement*, traducció citada en la nota 3. La introducció és de Sabino Chialà.

Referències bibliogràfiques

ALFEYEV, H., *L'univers spirituel d'Isaac le Syrien* (Spiritualité orientale 76), Bregrolles-en-Mauges: Abbaye de Bellefontaine 2001

ANDRÉS, G. DE, « Historia de la biblioteca del Conde-Duque de Olivares», *Cuadernos bibliográficos* 28 (1972) 131-142; 30 (1973) 5-73.

BARAUT, C., *García Jiménez de Cisneros. Obras completas*, vo. 1 (Scripta et Documenta 15), Montserrat 1965.

BARAUT, C., «En torno al lugar donde fue impresa la traducción castellana del Isaac *De religione* de Bernardo Boil», *Gütemberg Jahrbuch* 37 (1962) 171-178.

BEDJAN, P., *Mar Isaacus Ninivita, de Perfectione religiosa*, París-Leipzig 1909.

BROCK, S., *Isaac of Nineveh (Isaac the Syrian). "The Second Part"*, *Chapters IV-XLI* (CSCO 554-555), Lovaina 1995.

BROCK, S., «From Qatar to Tokyo, by Way of Mar Saba: the translations of Isaac of Beth Qatraye (Isaac the Syrian)», *Aram* 1-12 (1999-2000) 475-484.

CHIALÀ, S., *Dall'ascesi eremitica alla misericordia infinita. Ricerche su Isaco di Ninive e la sua fortuna* (BRSLR, Studi XIV), Florència 2002.

CHIALÀ, S. - NIN, M., *Isaac de Nínive. Centúries sobre el coneixement* (Clàssics del cristianisme 99), Barcelona 2005.

COLOMBÀS, G. M., *Un reformador benedictino en tiempo e los Reyes Católicos, García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat* (Scripta et Documenta 5), Montserrat 1955.

GARCÍA ROJO, D - ORTIZ DE MONTALVÁN, G., *Catálogo de incunables de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1945.

JANERAS, S., «Isaac de Nínive citat per Arnau de Vilanova», *Revista Catalana de Teologia* 31 (2006) 139-244.

JANERAS, S., «La diffusion d'Isaac de Ninive dans la Péninsule Ibérique», en J.-P. MONFERRER SALA (ed.), *Eastern Crossroads Essays on Medieval Christian Legacy*, Piscataway, N. J.: Gorgias Press 2007, pp. 247-274.

JANERAS, S., «Les edicions impreses del *De contemptu mundi* d'Isaac de Nínive», *Studia Monastica* 49 (2007) 85-105.

MADURELL I MARIMON, J. M., *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona 1974.

MILLER, D., *The Ascetical Homilies of Saint Isaac the Syrian*, Boston, Massachusetts: Holy Transfiguration Monastery 1984.

MUNITIZ, J., «A Greek "Anima Christi" Prayer», *Eastern Churches Review* 6 (1974) 170-180.

SÁEZ GUILLÉN, J. - JIMÉNEZ DE CISNEROS VENCELA, P., *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, Sevilla 2002.

THEOTOKIS,

N.,

Leipzig 1770.

TOURAILLE, J., *Isaac le Syrien, Oeuvres spirituelles*, París 1981.

VILLANUEVA, J., *Viaje literario a las Iglesias de España*, vol. 7. *Viaje a las Iglesias de Vique. Año 1806*, València 1824.

VOGÜÉ, A. DE - ANTIN, P., *Grégoire le Grand, Dialogues*, II (SC 260), París 1979.

WENSINCK, A. J., *Mystic Treatises by Isaac of Nineveh*, Amsterdam 1923 (Wiesbaden ²1969).

ZARCO CUEVAS, J., *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial*, Madrid 1932.